

e-ISSN:2587-2168

Year: 2022

Vol: 8 Issue: 47

pp 800-807

Article ID
65867Arrival
21 September 2022
Published
30 November 2022**DOI NUMBER**<http://dx.doi.org/10.29228/ideas.65867>**How to Cite This Article**

Sarıç, S. (2022). "Rönesans'tan Kant'a Aydınlanma Düşüncesine Genel Bakış", International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies, (e-ISSN:2587-2168), Vol:8, Issue:47; pp: 800-807

International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Rönesans'tan Kant'a Aydınlanma Düşüncesine Genel Bakış

Overview Of Enlightenment Thought From Renaissance To Kant

Sami ZARİÇ¹ ¹ Doç.Dr., Mersin Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Mersin, Türkiye**ÖZET**

18. yüzyıl Avrupa burjuvazisinin, bir tarafta İngiltere'de Avam Kamarası vasıtasıyla iktidardan pay aldığı, öbür tarafta başta Fransa olmak üzere diğer ülkelerinde ise Ancien Régime (Eski Rejim) diye isimlendirilen geleneksel düzeni değiştirmek veya en azından yeniden düzenlemeyi hedeflediği bir yüzyıldır. Yeni bilimin yükselişinin yanı sıra Batı Hristiyanlığında Protestanlığın yükselişi de Aydınlanmanın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Batı düşünce ve siyasal geçmişinde Aydınlanma ve din arasındaki ilişkinin niteliği meselesi sosyal bilimler alanında önemli bir tartışma konusudur. Aydınlanma veya daha genel bir ifadeyle modernite, din muhalifi bir siyaset ve felsefe olarak görülmüştür. Aydınlanma 17. asır Avrupa düşüncesinde insanın din ve gelenekleri terk ederek kendi akli vasıtasıyla hayatı idrak ve yorumlama gayretini işaret eden bir kavram şeklinde doğmuştur. Aydınlanmanın din-karşıtı olduğu şeklindeki görüşler büyük ölçüde Fransız deneyiminden çıkarılmıştır ve bahse konu yaklaşım Aydınlanmayı yekpare bir hareket şeklinde görür. Ancak 18. asırda İngiltere, İskoçya, Almanya, İsviçre, Avusturya ve İtalya'da temel olarak görülen Hristiyan Aydınlanmasıdır. Başta Kant olmak üzere, tüm Aydınlanma filozofları, gerçek aydınlanmanın bireysel, sosyal ve politik yaşamın problemlerine, vahye ve iman sınırlarına başvurmadan, akli ve felsefi yöntemlere müracaat ederek çözüm bulmakla söz konusu olabileceğini, bu şekilde mistisizmin karanlığı ve dogmatizmin yanlış ve koyu ışığın aksine, aklın ışığına yönelinebileceğini dile getirir. Böylece önceki herhangi bir devrin aydınlarından daha fazla, Aydınlanmacılar, aklın evreni kavrayabileceği ve evrenin insan ihtiyaçlarına boyun eğeceği düşüncesine sıkı bir şekilde yöneldiler. Aydınlanma, bir düşünceler yumağı olarak nitelendirilebilir; hatta söz konusu yumakta ipler birbirine dolanmıştır ve karmakarışıktır. Filozoflar, ele aldıkları çeşitli meseleler açısından hem kendi aralarında hem bazen kendi içlerinde karşıtlıklar ortaya koyarak çelişkili fikirler sergilemiştir.

Anahtar kelimeler: Aydınlanma, Rönesans, entelektüel, filozof, burjuva.**ABSTRACT**

The 18th century is a century when the European bourgeoisie, on the one hand, got a share of the power through the House of Commons in England, and on the other, aimed to change or at least reorganize the traditional order called Ancien Régime (Old Regime) in other countries, especially in France. In addition to the rise of new science, the rise of Protestantism in Western Christianity was also influential in the emergence of the Enlightenment. The issue of the nature of the relationship between the Enlightenment and religion in Western thought and political history is an important debate in the field of social sciences. Enlightenment, or more generally modernity, was seen as an anti-religious politics and philosophy. Enlightenment was born in the 17th century European thought as a concept that indicates the effort of man to comprehend and interpret life through his own mind, leaving religion and traditions. Views that the Enlightenment was anti-religious are largely drawn from the French experience, and this approach sees the Enlightenment as a monolithic movement. However, in the 18th century it was the Christian Enlightenment that was seen as fundamental in England, Scotland, Germany, Switzerland, Austria and Italy. All Enlightenment philosophers, especially Kant, stated that real enlightenment could be possible by finding solutions to the problems of individual, social and political life by resorting to rational and philosophical methods without resorting to the limits of revelation and faith, in this way, contrary to the darkness of mysticism and the false and dark light of dogmatism, states that one can turn to the light of the mind. Thus, more than the intellectuals of any previous era, the Enlightenment held firm to the idea that reason could comprehend the universe and that the universe would be submissive to human needs. Enlightenment can be described as a ball of thoughts; even in the ball in question, the threads are entangled and tangled. Philosophers have exhibited contradictory ideas, both among themselves and sometimes within themselves, in terms of the various issues they deal with.

Key words: Enlightenment, Renaissance, intellectual, philosopher, bourgeois.**1. GİRİŞ**

18. yüzyıl Avrupa burjuvazisinin, bir tarafta İngiltere'de Avam Kamarası vasıtasıyla iktidardan pay aldığı, öbür tarafta başta Fransa olmak üzere diğer ülkelerinde ise Ancien Régime (Eski Rejim) diye isimlendirilen geleneksel düzeni değiştirmek veya en azından yeniden düzenlemeyi hedeflediği bir yüzyıldır. Bu açıdan sınıfsal olarak Aydınlanma, her ne kadar kendi içinde çeşitli soylu düşünürleri bulundurmuşsa da burjuvazinin bir sınıf olarak kendini gerçekleştirebilmesi amacıyla başlattığı özgürleşme hareketinin ve bununla bağlantılı olarak ideoloji ile edebiyatın belirli bir tarihsel formu şeklinde nitelendirilebilir (Yalçınkaya ve Ağaogulları, 2013:160-161). Bu çalışmada Aydınlanma Düşüncesinin din, akıl, insan ve bilim konusundaki yaklaşımı ele alınmaya çalışılarak genel özelliklerinin belirlenmesine çalışılacaktır.

2. AYDINLANMA DÜŞÜNCESİ VE DİN

Yeni bilimin yükselişinin yanı sıra Batı Hristiyanlığında Protestanlığın yükselişi de Aydınlanmanın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. İlk Protestanlar Kilisenin ataerki otoritesine karşı, inanç meseleleri konusunda bir çeşit bireysel özgürlük ilanına gitmiştir. Dolayısıyla genel olarak Aydınlanma düşünürleri için çok önemli olan

ve ataerkil otoritelerin tüm tavırlarına karşı savunulan ‘vicdan özgürlüğü’ bu Protestan tavırdan doğmuştur. Katolik Kilisesi’ne karşı ilk Protestan açıklama kendini Kutsal kitabın otoritesine dayandırır. Fakat Aydınlanmada özellikle tam anlamıyla düşünüldüğünde Kutsal Kitabın otoritesine karşı da güçlü sorgulamalar söz konusu olmuştur. Artık gelişen doğa bilimleri, İncil’i gerçek anlamıyla kabul etmeyi giderek savunulmaz hale getirmiştir (Bristow, 2022:53).

Batı düşünce ve siyasal geçmişinde Aydınlanma ve din arasındaki ilişkinin niteliği meselesi sosyal bilimler alanında önemli bir tartışma konusudur. Bu noktada sosyal bilimler çalışmalarında bahse konu ilişki büyük oranda bir karşıtlık üzerinden ele alınmıştır. Bu açıdan Aydınlanma veya daha genel bir ifadeyle modernite din muhalifi bir siyaset ve felsefe olarak görülmüştür. Öyle ki, Aydınlanmanın din açısından kabul ettiği genel tutumun deizm ve ateizm yönünde olduğu doğrultusunda bir düşünce söz konusu olmuştur (Köktaş, 2017:143).

Aydınlanma felsefesi kapsamında erdem laik bir hüviyete bürünmüştür. Erdemli olmak diğer bireylere, dolayısıyla vatandaşlara faydalı olmak anlamındadır. Aydınlanma felsefesine göre genel olarak ahlak, dinden kurtarılmış bir alan şeklinde görülmekteydi (Kabakçı, 113). Aydınlanmanın söz konusu edildiği bir yerde şu ya da bu biçimde dinden bahsedilmemesi söz konusu olamaz. Aydınlanmanın büyük oranda “geleneksel din algılamasına” tepki mahiyetinde ortaya çıktığı ifade edilebilir. Bu yorum Aydınlanma döneminin başlıca yazarlarının söylemleri ve tavırlarına bakıldığında çok sarih bir şekilde çıkarılabilir (Taşkın, 2007:29).

Aydınlanma 17. asır Avrupa düşüncesinde insanın din ve gelenekleri terk ederek kendi akli vasıtasıyla hayatı idrak ve yorumlama gayretini işaret eden bir kavram şeklinde doğmuştur. Söz konusu düşünce tarzı, bir fikir ve sanat akımı olarak, birbirini etkileyen ancak birbirinden bağımsız da olabilen bir dizi sanatsal ve düşünsel üretimi içeren Hümanizmanın, din ve (veya) devletin değil insanın kutsal nitelikler taşıdığı düşüncesinin devamı mahiyetindedir ve insanın fikir tarihinde Akıl Çağı şeklinde bilinen süreçten sonraki noktadır. Dolayısıyla Aydınlanma düşüncesi, Ortaçağın dine dayalı skolastik felsefesinin kritiği ve yerine bilimsel düşünme şeklinin konulmasıyla yakın çağların en önemli düşünsel değişimlerinden biri olmuştur (Gümüşlü, 2008:124).

Cevizci(2002:10)’nin bakış açısına göre de bir aydın hareketi olarak, Aydınlanmanın programında en önemli konumu klasik dine veya teist inanca yöneltilecek saldırı, hurafelere karşı açılacak savaş tutar. Buna göre, muhtemelen Kant istisna tutulacak olursa, bütün Aydınlanma filozofları Papalara, papazlara ve nihayetinde Hıristiyanlığa ve Hıristiyan Tanrı’sına ilan-ı harp etmiş, klasik teizmin veya Hıristiyanlığın yerine ya deizmi, yani akıl vasıtasıyla reforme edilmiş bir yeni dini veya ateizmi koymuşlardır.

Aydınlanma düşüncesinin başlıca düşünürlerinden Voltaire (1694-1778) Fransız Devrimi’nden önce feodal sisteme ve özellikle de Kilise’ye muhalif duruşuyla bilinir. Voltaire’in düşüncesine göre Katolik inancı peşin yargılar, boş inançlar ve yobazlıkla eşdeğerdi. Ancak Voltaire, genel bakışla dinin ahlaki ve toplumsal açıdan faydalı bir müessese olduğunu da savunuyordu. Din olmaması halinde bir köyü bile idarenin söz konusu olamayacağını dile getirmiş ve “Tanrı olmasaydı, onu icat etmek gerekecekti.” diyerek düşüncesini ifade etmiştir. Ayrıca “dine inanmalı fakat papazlara asla!” beyanıyla din ile Kilise’nin birbirinden ayrı şekilde görülmesi gereğine dikkat çekmiştir (Kabakçı, 113-114). Dolayısıyla Voltaire, felsefi sistemlere ve tüm cevapları bildiğini düşünen filozoflara şüpheyle bakmaktaydı. Bu açıdan Voltaire dini hoşgörüyü ve ifade özgürlüğünü yüksek sesle müdafaa eden, hatta bu konularda tartışma başlatabilen bir kişiliğe sahipti (Warburton, 2019:145).

Doğrusu Aydınlanma yazarları dinsel meseleler noktasında aralarındaki tüm farklılıklara rağmen klasik Hıristiyanlığa ve Kilise kurumuna karşı muhaliflikte ittifak etmiştir. Fakat bu noktada aydınların şahsi dini görüşlerine bakalım. Öncelikle üç temel kavram karşımıza çıkmaktadır: İlk olarak Ansiklopedicilerin Tanrıtanımazlığı(ateizm), Voltaire’in savunduğu Yaradancılığı (deizm), Rousseau ve Mably’nin Tanrıcılığı (theism). Yaradancılığın ve Tanrıcılığın, ateist dünya görüşünün sadece biraz farklı şekilleri –bu anlamda hâkim düşünceye verilmiş ödünler sonucu kabullenilen- olarak nitelendirilebilir. Öyle ki geleneksel Hıristiyanlık da onları çoğu zaman bu şekilde değerlendirmiştir. Söz konusu düşünce de Pascal, Garasse ve diğer bazı 17. yüzyıl din savunucularınca da benimsenen görüştü. Çeşitli sebeplere işaret edilerek ortaya konulan başka bir düşünce, Yaradancılık ve Tanrıcılığı, burjuvazinin halktan korkusu nedeniyle verdiği tavizler şeklinde değerlendirir. Eğitimli takipçilere hitap etmekte başarısız olan din, eğer eğitimsiz, yoksul halk kontrol altında tutulması gerekiyorsa hala faydalı, hatta gerekli olarak dahi görülebilirdi (Goldmann, 1999:51).

Dolayısıyla genel itibarıyla Aydınlanmacı filozoflar, özellikle Fransız aydınlanmacılarının tümü Kilise’ye, ruhban sınıfına muhaliftir. Aslında çoğunluğu Hıristiyanlık dinine de muhaliftir, ama tümü dinin kendisine karşı değildir. Bu noktada düşünürlerin çoğunluğunun Newton’un da inanır görüldüğü genel olarak Yaradancılık (deisme) adı ile adlandırılan bir görüşü benimsedikleri söylenebilir. Bu inanca göre akıllı ve bilinçli bir

Tanrı'nın dünyayı yaratmış olduğu, ancak sonradan dünyanın işleyişine müdahale etmediği, onu iyi bir usta veya makineci gibi kendi ayakları üzerinde işler bir şekilde tuttuğu veya kendi haline bıraktığı görüşü ileri sürülmektedir (Arslan, 1992:26-27).

Aydınlanmanın din-karşıtı olduğu şeklindeki görüşler büyük ölçüde Fransız deneyiminden çıkarılmıştır ve bahse konu yaklaşım Aydınlanmayı yekpare bir hareket şeklinde görür. Ancak 18. asırda İngiltere, İskoçya, Almanya, İsviçre, Avusturya ve İtalya'da temel olarak görülen Hristiyan Aydınlanmasıdır. Aydınlanmanın dinin bireyselleşmesine ve bu şekilde sosyal hayatın sekülerleşmesine katkı sağladığı üzerinde ittifak vardır. Ancak, bireyselleşme ve sekülerleşmenin tamamen Aydınlanmadan kaynaklandığını iddia etmek tam olarak doğru değildir (Greyerz'den aktaran Köktaş, 2017:145).

Aydınlanma hareketi Avrupa'da tüm ülkelerde Fransa'ya benzer biçimde din ve kilise eleştirisi şeklinde gelişmemiştir. Bu noktada Fransa'da ortaya çıkan Kilise ve bunun üzerinden gerçekleştiği söylenebilecek din eleştirisi Fransa'da Katolikliğin hâkimiyetine bağlanılabilir. Katolikliğin ve Papalığın 18. yüzyıl toplumundaki negatif izleri ve mevcut dini yapıların yeniçağın yaşam gerekliliklerine ayak uyduramaması Fransız aydınlarını kilise ve dine karşı bahse konu katı tutuma sevk etmiştir. Bu açıdan spekülatif bir yorumla, eğer Fransa'da Protestanlık ciddi bir tabana erişmiş olabilseydi Kilise ve din eleştirisinin bu ölçüde aşırı olmayabileceği ileri sürülebilir. Bu gerekçeyle Avrupa siyasal yaşamında din ve modernite/Aydınlanma arasında görülen ilişki ve gerilimin bir Katoliklik ve Protestanlık meselesi olduğu söylenebilir. Fransa benzeri Katolik yoğun ülkelerde söz konusu ilişki daha çok çatışma barındırırken, İskoçya, İngiltere ve Amerika gibi Protestan ülkelerde göreceli daha uzlaşımca bir ilişki görülmüştür. Örneğin Almanya'da Aydınlanma kilise içinde yaşanan bir reform hareketidir. Öyle ki Locke'un Almanya'daki muadili Christian Wolff, Hristiyanların akla ters gerçekleri reddetmesini tavsiye eder. Wolff'e göre Hristiyanlık akli bir dindir (Köktaş, 2017:145).

Coğrafya ve zaman tayflarının her yanından Aydınlanma filozofları, hem sistematik bilgiye erişmek için, hem de günlük yaşamı düzenleyici bir kılavuz olarak insanlığın entelektüel gücüne büyük bir inanç duymaya meyilliydi. Bu inanca genellikle diğer düzen sağlayıcı araçlara (gelenekler, batıl inançlar, önyargılar, mitler ve mucizeler gibi) karşı kişinin kendi aklının ve tecrübesinin düzenleyiciliğine rakip olmalarından dolayı bir şüphe ve düşmanlık söz konusu olmuştur. Çağın kendi düşmüş olduğu ergin olmama durumundan kurtulmak, kendi aklını kullanmaya cesaret etmek, kişinin entelektüel güçlerini uyandırmak genellikle müesses dinin düşünce ve davranış konusundaki yönlendirmeleriyle ters düşmeyi gerektirdiği için, genel olarak Aydınlanma felsefesi müesses dinle zıt yönde bulunma eğiliminde olmuştur. Aydınlanmanın inancına göre, aydınlanma süreci kişinin entelektüel güçlerini uyandırarak gitgide düşüncede ve davranışta özerkleşmesinin ve nihayetinde, daha iyi, daha erdemli bir insana dönüştürecektir (Bristow, 2022:9-10).

3. AYDINLANMA DÜŞÜNCESİNDE AKLA VERİLEN ÖNEM

Başta Kant gelmek üzere, tüm Aydınlanma filozofları, gerçek aydınlanmanın, bireysel, sosyal ve politik yaşamın problemlerine, vahye ve imanın sınırlarına başvurmadan, akli ve felsefi yöntemlere müracaat ederek çözüm bulmakla söz konusu olabileceğini, bu şekilde mistisizmin karanlığı ve dogmatizmin yanlış ve koyu ışığının aksine, aklın ışığına yönelenebileceğini dile getirir (Kar, 2014:174).

Böylece önceki herhangi bir devrin aydınlarından daha fazla, Aydınlanmacılar, aklın evreni kavrayabileceği ve evrenin insan ihtiyaçlarına boyun eğeceği düşüncesine sıkı bir şekilde yöneldiler. Dolayısıyla akıl, büyük ölçüde önceki asırların bilimsel başarılarından ilham alan bahsi geçen filozofların adeta tanrısı konumuna gelmiştir. Elde edilen başarılar onları, fizik bilimlerinin kavram ve teknikleri vasıtasıyla evrenin yeni bir tanımına sürükledi ve bu düşünürler, akıl ve gerçek üzerine kurulu yeni bir dünya oluşturma işine giriştiler. Ancak vahiy, gelenek veya kudretten daha çok, kendisinin çifte dayanağı olan akıl ve gözlem üzerinden ortaya çıkan gerçek, söz konusu devrin aydınlarının en önemli gayesi haline geldi. Eğer bilim fizik dünyadaki kanunların işleyişini gösterirse, sonradan aynı şekilde sosyal ve kültürel dünyadaki kanunların keşfi de gündeme gelebilecekti. Dolayısıyla filozoflar, sosyal hayatın bütün yönlerini ele aldılar; politik, dini, sosyal ve ahlaki kurumları akıl açısından acımasız eleştirerek incelediler ve sorguladılar, irrasyonel olanları değiştirmeyi düşündüler. Bu noktada geleneksel değerler ve kurumların çoğunlukla irrasyonel olduğu tespit edildi. Bir başka ifadeyle, egemen kurumlar insan tabiatına aykırı ve bundan dolayı insanın büyüme ve gelişmesine mani olarak görüldü; irrasyonel kurumlar, insanın potansiyelini anlamaya engellediler (Zeitlin, 229).

Rönesans döneminde, özellikle 16. asırda, hümanist ve şüpheci filozofların ortaya koyduğu akıl anlayışı ve 17. asırda Descartes ve takipçilerinin oluşturduğu Kartezyen akıl anlayışı 18. asır Aydınlanma filozoflarının rasyonalite düşüncesinin ve akla duydukları güvenin temellerini sağlamıştır. Bahsi geçen filozoflar ortaçağın 'Weltanschauung(dünya görüşü)'nün üzerinde yükseldiği temel ilke ve inançları zayıflatarak, Aydınlanma'ya

giden güzergâhtaki yapı taşlarını döşediler. Böylece söz konusu süreçte yaşanan sekülerleşme ile ahiret ve ölümden sonraki yaşama yönelik ilgi yerini, bu dünya ve bu dünyadaki yaşama yoğunlaşmaya devretmiştir (Ağaoğulları/Köker'den aktaran: Duman, 2006:125).

Hıristiyan için Tanrı'nın inayeti her ne ise aklın da aydınlanmış insan için aynı olduğunu savunan Aydınlanma düşünürü, halkın çobana ihtiyaç duyan koyun sürüsü olduğu anlayışıyla bazen aydınlanmış bir despotizmi, bazen de bilim temelli eğitim aracını ya da demokratik usulleri savunmuş olsa da, bir başka ifadeyle reformun yukarıdan aşağıya doğru mu, yoksa aşağıdan yukarıya doğru mu olacağı noktasında tereddüt sergilese de, aklın kendi uygun işleyişini gerçekleştirmede önünü açacak reformlarda, yani kurumsal ve kültürel çevre şartlarında gerçekleştirilecek temelli dönüşümlerde ısrar etmiştir (Cevizci, 2002:10).

Bu noktada sadece akli kendisine rehber bellemiş olan aydınlanma düşünürleri, aklın içinde yer bulamadıkları tüm dogmatik düşüncelere karşı çıkar. Bu noktada bu dogmatik düşünceler yalnızca din, vahiyler ya da kilise adına konuşan kişilerin düşüncelerinden müteşekkil değildir. Bu açıdan bilimsel anlamda ya da felsefi alanda da mutlak doğru kabul edilegelmiş her şeye eleştiri getirirler. Bu eleştiriler sonucunda Aristoteles'in evren anlayışından kopuştan, Hıristiyanlaşmış felsefi öğretilere kadar pek çok fikir, düşünce ve akım bu yeni aydınlanma akımıyla değişmiş, en iyi ihtimalle reforma uğramıştır. Böylece aydınlanma eğiliminde olan kişi kendisini, eğitim sistemini, hukuk sistemini, devlet sistemi ve din anlayışının empoze ettiklerini değiştirme yeteneğini haiz olmuştur (Kiriş Yılmaz, 2018:63).

Bir başka ifadeyle Aydınlanma felsefesinin en temel özelliği aklın evrensel olduğunu, yani akılla varılan tüm sonuçların tüm insanlığı kapsadığını öne sürmesidir. Örneğin, 18. yüzyıl Fransız burjuvazisine bakıldığında bahsi geçen sınıfın akla öncelik tanıyan söz konusu dünya görüşüne dayanarak eski rejime sert bir şekilde eleştiri getirdiği görülür. Doğrusu esasında burjuva tarafından kendi menfaatine göre şekillendirilen bu felsefe, sadece Fransızlara değil tüm insanlara hitap eden bir dünya görüşü şeklinde takdim edilmiştir (Kabakçı, 111).

Böylece Aydınlanma'nın akla dayalı eleştirel yaklaşımı, her şey üzerine düşünme ve her şeyi eleştirme hakkını savunmakta ve uygulamaya uğraşıyordu. Gerçi akıl, geleneksel yaklaşımda, insanın düşünme faaliyetinin bir yetisi ve sadece insana has olarak Tanrısal aklın bir parçasıydı. Ancak bu anlayış özne konumunda insanı, Tanrısal akla tabi kılarak edilgen hale getiriyordu. Aydınlanma ise etkin, özerk ve değiştirici bir akıl anlayışı ortaya koymuştur (Duman, 2006:134).

Bu noktada önde gelen aydınlardan Kant'ın bireysel aklın yanında toplumsal olarak da Aydınlanmanın imkân dâhilinde olduğundan bahsettiği görülür. Bu anlayışla kamusal alanda aklın kullanımıyla ortak bir değerler bütünü ortaya çıkabilecektir. Kant bu noktada aklını kullanmanın toplumsal ve ahlaki bir sorumluluk olmasının üzerinde durur. O halde neden aklımızı kullanmalıyız sorusuna cevaben Kant, bireysel ve toplumsal ilerleme amacını hedef şeklinde ortaya koyar. Bu açıdan 'ilerleme' fikri tam anlamıyla bir Aydınlanma fikridir ve tarihçiler tarafından üzerinde oldukça çalışılmış ve etraflıca tartışılmıştır. Açıkçası 18. yüzyılda oluşan bu fikir önceki çağları tanımlama konusunda ve Batı dışı coğrafyaları anlama açısından çok da yararlı olarak nitelendirilmez, nedeni de genel itibarıyla Batının ilerleme meselesinde mihenk taşı olduğu yönünde Avrupa merkezci bir yanılısamaya yol açmasıdır (Gürses Tarbuck, 2021).

Descartes'a ait Cogito Ergo Sum (Düşünüyorum öyleyse varım) söylemi, insanın kendisi ve kendi dışındaki bütün nesne, varlık ve olgulara şüpheyile yaklaşması gerektiğini vurgulayarak, mevcut bütün bilgi birikimi ve biçimlerinin şüphe süzgecinden geçirilerek yeniden tanımlanması gerektiğine dikkat çekmekteydi. Böylece insanın akletme yeteneği hakikati bulmada en temel enstrüman haline geliyordu (Durgun, 2021:27).

Demek ki Aydınlanmaya özgü tek bir akıl kavramından söz etmek mümkün değildir. Düşünürlere göre akıl, bazen bireysel bir yetenek, bazen evrensel bir değer olabilmekte; bazen olguların ve nesnelerin kavranması, bazen de olguların ötesindeki özlerin, evrensel ilkelerin açığa çıkartılmasıdır. Bu noktada akla bir yanda mutlaklık atfedilir ve aklın her şeyin üzerindeki otorite olduğu kabul edilir. Diğer yandan(Hume, Diderot ya da Helvétius'ta) aklın yanında duygular ile tutkuların önemine de dikkat çekilir, (Hume'da) kuşkucu yaklaşım aklın kendisine uygulanır ya da (Kant'ta) aklın sınırlarına dikkat çekilir. Lakin akla hangi anlam yüklenirse yüklensin, tüm düşünürler, en azından içine yerleştirdikleri (bireyci ya da evrenselci, mutlak ya da göreceli) çerçeveye uygun olarak akla büyük güven duyarlar. Bu güvenin uzantısı olarak da akıl (zaman zaman da akıl ile özdeş gördükleri felsefeyi) için biri yıkıcı, diğeri yapıcı olmak üzere iki temel işlev öngörürler (Ağaoğulları, 2018:521).

4. AYDINLANMA DÜŞÜNCSİNİN İNSANA BAKIŞI (BİREY)

Aydınlanma felsefesinde insan evren içerisinde özel bir konuma sahiptir. Bu doğrultuda, mükemmel ve akıllı bir varlık olarak görülen insan sistemin merkezine konumlandırılmıştır. Doğrusu Batı düşüncesindeki mükemmeliyet kavrayışının köklerini Antik Yunan'a, hatta daha gerilere kadar götürmek söz konusu olabilir. Aydınlanma Çağında ise ilerleme kavramının da eklenmesiyle, bireysel ve toplumsal olarak insanın, fiziksel, zihinsel ve ahlâkî mükemmelliğe doğru ebedi ilerleme kapasitesini ve söz konusu kapasitenin doktrinine işaret eden bir anlam kazanıyordu (Vural, 2002:128).

Aydınlanma düşüncesinin dayandığı ilkeler sadece burjuvaziyi değil, tüm insanları kapsayan, eski düzen taraftarlarına karşı (asiller, rahipler) tüm bireylerin mutluluğunu gaye edinmiş olan ilkelerdir. Özgürlük, ilerleme, insanın değeri vb. kavramlar tüm insanlığı kapsamaktadır. Bu anlamda insanın özü gereği bir değer olduğu burjuva felsefesinin temel ilkesi olmuştur. 18. yüzyıl Aydınlanma Felsefesi'nin amacı, evrensel insanın mutluluğunu temin etmektir (Sarıca, 1996:91).

Dolayısıyla Aydınlanma aklın ve doğanın, insan doğasının evrenselliğinde tüm insanlığı kucaklamayı hedefler. Bu nedenle kozmopolitçi olarak nitelendirilebilir. Bir başka ifadeyle, her yerde, her toplulukta milli ve dinsel birliklerin üzerinde ve dışında sabit insan doğasının peşindedir. Bu noktada ana kavramlarından biri doğal-pozitif ayrımıdır. Ahlakta, hukukta, dinde sürekli doğal olanı bulmaya, ortaya sermeye çabalar. Kurumlaşmış, pozitif dinlere karşı doğal, akılsal din, pozitif hukuka karşı doğal hukuk, pozitif ahlaka karşı doğa ahlakını koymayı hedefler. Bunun neticesinde Avrupa-Hıristiyan dünyasında ilk defa olarak Avrupalı ve Hıristiyan olmayan toplumlara da nispeten daha büyük bir ilgi, anlayış ve hoşgörüyü yaklaşır (Arslan, 1992:31).

Aydınlanmacı düşünürler, müdafaa ettikleri ilkelerin yalnızca burjuvazinin değil tüm insanların menfaatlerine uygun olduğunu dile getirmekte ve genel itibariyle insanların tümüne mutluluk sağlayacağını vaat etmektedir. Söz konusu ilkeler arasında özgürlük, ilerleme ve insan hakları gösterilebilir. Aydınlanma düşüncesine göre insan özü anlamında evrensel bir varlık olup zaman ve mekâna göre değişiklik sergilemez. Bu nedenle insanın mutluluğu da evrensel ilkelere yakından bağlıdır. Bu noktada 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi de aynı şekilde evrensellik iddiasını taşır. Özetlemek gerekirse, 18. yüzyıl aydınlanma düşüncesinin amacı evrensel insana mutluluğu getirmektir (Kabakçı, 111).

Bu noktada Hobsbawm da kuramsal olarak Aydınlanmanın amacının, tüm insanları özgür yapmak olduğunu dile getirir ve bütün ilerici, akılcı ve hümanist ideolojilerin onun içinde örtük şekilde yer aldığını ve aslında onların Aydınlanmadan kaynaklandığını belirtir. Ancak Hobsbawm'a göre, uygulamada Aydınlanmanın gerektirdiği özgürleşimin önderlerinin, soylulardan çok toplumun orta sınıfından çıkan yetenek ve liyakat taşıyan akılcı bireyler olmaları ve onların etkinliklerinin meydana getirdiği toplumun da 'burjuva' ve kapitalist bir toplum halini alması anlaşılabilir (Hobsbawm, 2003).

Aydınlanmada insanlık gururu ve özgüveni, kendini -diğer yollara ek olarak- insanlığın kendini incelemeyi temel mesele haline getirmesiyle dile getirir. Öte yandan Aydınlanmada insanlık üzerine çalışmalar yüceltici ve güzelleştirici olmanın tam tersi şekilde bir insanlık portresi ortaya koyar. Tanrı'nın kendi suretinde yaratıldığından doğada ayrıcalıklı bir yer tutar durumda yansıtılmak yerine, insanlık Aydınlanmada genellikle özgür iradeden, ölümsüz bir ruhtan, doğal olmayan bir akıl ve mantık yetisinden yoksun ve tamamıyla doğal bir yaratık şeklinde tasvir edilir (Bristow, 2022:24).

Toplumun üstüne "birey"i yerleştiren, aynı bireyi "akıl" ve "doğal haklar" ile donatan Aydınlanma düşüncesi, bu açıdan toplumu, iktisadi hayatı, siyasi iktidarı tekrardan tanımlama gayretidir. Söz konusu yeni tanımda insan artık bir "birey"dir; içinde bulunduğu toplumdaki bağımsız şekilde kendi başına bir değer olarak görülür; ayrıca akıllıdır, dolayısıyla kendisi için en iyi olanın ne olduğunu anlayabilecek, çıkarını maksimize edebilecek bir akıllı taşır. Özgür ve eşit şekilde doğan insanlar doğuştan yaşama, güvenlik, mülk edinme gibi bir takım doğal haklara sahiptir ve bu hakların muhafazası gereklidir. Akıllı olan insanın akıllı vasıtasıyla kendisi açısından uygun bir hayat oluşturması, bilimsel bilgi ve teknoloji üretmesi imkân dâhilindedir. Dolayısıyla Aydınlanma felsefesi insanın ve bilimin zaferi şeklinde değerlendirilebilir (Hekimoğlu, 10).

5. AYDINLANMA DÜŞÜNCSİNİN VE BİLİM

Rönesans ile süreklilik içinde düşünülmesi gereken Aydınlanma dönemi, Coğrafi Keşiflerden itibaren kendi dışındaki dünyanın varlığıyla doğrudan yüzleşme imkânları edinen Avrupa insanının bilgi birikimini artırmış, ampirik temelli bilimsel araştırma yönteminin gelişmesine öncülük etmiştir. İnsanın kendini ve etrafını tanıması olumlu anlamlarla dolu bir şüpheliğin ve sorgulayıcılığın ortaya çıkışına imkân vermiştir. İnsanın kendisine ait olan akletme yeteneğine inanılmaz ölçüde güvenmeye başladığı görülmektedir. Akletmeye olan güven, aklın

kullanımını, her bir Aydınlanma düşünürü için farklı bir manaya işaret etse bile, Aydınlanma düşüncesinin merkezine konumlandırıyor. Aklını kullanma, Aydınlanma'nın ortak teması haline erken dönemlerine gelmeye başlamıştı (Durgun, 2021:26-27).

İnsan ilerlemesine adanan bu devirde doğa bilimlerinin yükselişi söz konusu ilerlemenin ana örneği ve enerji kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Isaac Newton'un çığır açan, kısaca açıklamak gerekirse, çeşitli fiziksel fenomenleri, özellikle gök cisimlerinin ay yörüngesindeki cisimlerle birlikte hareketini, evrensel olarak uygulanabilir, görece basit matematik kurallarını anlamaya yönelik *Principia Mathematica*'daki (1687) başarısı 18. yüzyıl entelektüel faaliyetleri için büyük bir teşvik mahiyetindeydi ve bazı Aydınlanma düşünürleri için bir model ve ilham işlevi üstlendi. Newton'un sistemi doğayı sıkı matematik-dinamik kurallarınca yönetilen bir alan olarak, kendi anlayışımızı da bu kuralları idrak etmeye ve doğanın sırlarını kimsenin rehberliğinden destek almadan kendi yeteneklerimizi kullanarak ölçmeye yeterli gören Aydınlanma anlayışına güçlü bir şekilde destek vermektedir. Doğa algısı-ve onu anlama metodumuz- modern bilimin yükselişiyle önemli ölçüde değişim sergilemiştir. Bu algı, merkezi olarak Aydınlanmanın doğa hakkındaki bilgi birikimine katkı verme ve bu yeni bilgileri doğru yere oturtup yorumlamak açısından metafiziksel bir çerçeve oluşturma gündemiyle de uyum göstermiştir (Bristow, 2022:12).

Aydınlanma düşüncesi, daha önceki bölümlerde değinilen özelliklerinden dolayı, bir bütünlük içinde incelenmesi pek kolay olmayan bir meseledir. Buna rağmen Aydınlanma filozofları, aralarındaki büyük farklılıklara rağmen, belli bir ortak anlayışı yansıtır. Bu açıdan tüm geleneksel yapıların ve değerlerin eleştirilebileceğini kabul edip her türlü önyargıya, boş inanca muhalefet edip insanın bu dünyada mutluluğunu sağlayacak bir toplumsal-siyasal düzenin kurulabileceğine inanırlar. Bu inanç, büyük oranda, 17. yüzyılda doğa bilimleri ile teknoloji alanlarında yaşanan devasa gelişmelerin neticesinde ortaya çıkan "insanın doğaya egemen olduğu" fikrinden beslenecektir. Zira "doğa kavranıp belirlenebiliyorsa neden insan ile toplumu da bilimsel olarak yeniden kurmayalım?" suali kaçınılmaz biçimde zihinlerde yer edinmeye başlar. Bu anlayışla, Aydınlanma filozofları, tabiatın fethini takiben sıranın insanın ve insani olanın fethine geldiğini değerlendirip bu istikamette yaptıkları yazmaya koyulurlar (Yalçınkaya ve Ağaoğulları, 2013:161).

Tekraren din ve metafizik Aydınlanma'nın baş düşmanlarıysa, bilim de en büyük kahramanıdır veya imha edilen eski putun yerine ikame edilecek adeta yeni puttur. Bu anlamda bilim ve teknolojiye adeta meftun olan Aydınlanma zaviyesinden bilim her şeyden önce, gerçek aydınlanmanın ölçüsü, zaruri zihniyet değişikliğinin anahtarıdır. Bilim pratik yönüyle, dünyadaki mutluluğun çok temelli bir bileşenini meydana getiren rahatlık ve konforu ortaya çıkardığı için, insan hayatını sınırsız bir şekilde geliştirip iyileştirme potansiyelini de taşımaktadır. Bilime bu gözle yaklaşan Aydınlanma aydınlarının büyük çoğunluğu bilimle bizzat uğraşan, ya spesifik bir bilimi uygulayan veya genel itibarıyla bilim üzerine yazan kimselerdi (Cevizci, 2002:12).

Dolayısıyla aydınlanma filozofları her şeyden önce bilimin savunucularıydılar, ancak bu filozoflar bir bilgi kuramı oluşturamadılar ya da oluşturma gereği görmediler. Bu çerçevede aydınlar Locke'un Aristoteles'ten aldığı deneyci felsefeyi kabullendiler. Bu felsefe usçuların aksine zihnimizin başlangıçta 'tabula rasa', yani boş bir levha olduğunu ifade eden ve tüm bilgimizi deney yoluyla elde ettiğimizi deklare eden bir felsefeydi. Öyle ki aydınlanmacılar hep beraber ya da ayrı ayrı bilgi kuramı çalışmasına girişmediler, ancak özellikle bilimsel bakışın önemine dikkat çektiler. Ancak bu düşünürlerden Rousseau'nun ilk anda bilime negatif baktığı söylenebilir (Timuçin, Ali, 2008:14).

Batuhan(2003:47-48) ise Rousseau bir yana bırakılırsa o devrin tüm filozoflarının 'amatör' birer bilgin olduğunu ifade eder. Bahse konu aydınların bilimlere olduğu ölçüde hakikatın araştırılıp bulunmasında alternatifsiz tek yol olarak değerlendirilen bilimsel yöntem ve düşünüş şekillerine hayran olmalarının altında bu yatar. Batuhan'ın bakış açısında düşünürler herhangi bir yeni bilimsel bilgi ortaya koyamamış olsalar bile, bilime karşı duydukları alaka ve sempati, bu düşünürleri bilimsel doğruları avamın seviyesine göre anlatan ve ileten coşkulu yazarlara dönüştürmüştü.

Ayrıca aydınlanmayı karakterize eden bir başka değişiklik de üniversitelerde yeni bir organizasyona gidilmesiydi. Epey uzun bir süre üniversitelere beşeri bilimler(edebiyat, kültür, sanat, hukuk, tarih, felsefe çalışmaları) ve din hâkim olagelmişti. Bu noktada bilimsel yaklaşımın savunucuları, yeni bilimsel yöntemleri benimseyen bölümlerin üniversitelerde etkisini kademeli bir şekilde artırdı. Bu değişimler 18. yüzyılda görülmeye başlanmış ve 19. Yüzyılda Fransızlara yenilgiden sonra Alman devletlerindeki üniversitelerde yapılan reformlarla ivme kazanmıştır (Brysaert, 2015).

Dikkatli gözlemi ve fenomenlerin tanımını bilimin başlangıç noktası kabul etmeye matuf kararlılık ve akabinde tümevarım metoduyla gözlemlenen fenomenleri açıklama ve hesaplamadaki başarı doğal olarak Aydınlanmanın

yeni bilme biçimleri adına yeni bilimlerin gelişimine neden olmuştur. Çoğu daha sonra bağımsız disiplinler olarak resmi anlamda kurulsada, insan ve toplum bilimlerinin çoğunun (tarih, antropoloji, estetik, psikoloji, ekonomi, hatta sosyoloji) kökleri on sekizinci yüzyılda görülebilir. Yeni bilimlerin ortaya çıkışı Aydınlanma Çağında yeni bir yön ve uygulama kazanmış olan istatikselsakıl yürütme modelleri gibi yeni bilimsel araçların gelişimiyle de destek görülmüştür. Bilimlerin çoğalmasınarağmen, dönemin ideali, bilimsel bilgimizin çeşitliliğini bütünsel bir bilim sistemi olarak anlamak şeklinde kalmıştır (Bristow, 2022:28).

6. SONUÇ

Doğrusu ilk olarak farklı ülkelerde farklı Aydınlanma felsefelerinin ortaya çıktığı söylenebilir. Ayrıca ülke bazı ayırımın haricinde fikirsel olarak da büyük bir çeşitlilikten bahsedilebilir. Bu anlamda Aydınlanma, bir düşünceler yumağı olarak nitelendirilebilir; hatta söz konusu yumakta ipler birbirine dolanmıştır ve karmakarışıktır. Filozoflar, ele aldıkları çeşitli meseleler açısından hem kendi aralarında hem bazen kendi içlerinde karşıtlıklar ortaya koyarak çelişkili fikirler sergilemiştir (Yalçınkaya ve Ağaoğulları, 2013:161). Bu durum da Aydınlanmanın tanımını yapmakta ve sınırlarını belirlemede araştırmacıların işini bir hayli zorlaştırmıştır.

Açıkçası ne olursa olsun aydınlanma filozofları amaçları ve sınırları net bir ideolojik mücadelenin sürdürücüleri olarak gösterilemez. Bu açıdan aydınlanmanın, örneğin beş yüzyıl kadar etkin olmuş ve etkileri halen süren, modern insanın toplumsal bireyi tanımlamada temel bakış açısını oluşturan Stoa felsefesi gibi ilkeleri üyelerince sıkı sıkıya korunmuş bir düşünce akımına benzemediği de açıktır. Daha yalın bir ifadeyle, ‘ne kadar varoluşçu varsa o kadar varoluşçuluk vardır’ şeklinde, ‘Ne kadar aydınlanmacı varsa o kadar aydınlanmacılık vardır’ da denilebilir. Ancak bariz olan tek şey, her aydınlanmacının sularını bulandırmadan avam diliyle konuşma isteğidir, ancak bu onların halka inmek hususunda oldukça istekli oldukları şeklinde de yorumlanmamalıdır. Öyle ki dil ve düşünce konusunda halka yakınlık kurma temayülü özellikle Diderot’un ansiklopedisinde ortaya çıkar (Timuçin, 2008:15). Burada anlaşılması gereken şey amacın halkın anladığı dilden yazarak avamın seviyesinin yükseltilmesi hedeflenmektedir. Yoksa avamın(ya da halkın) düzeyine düşmek şeklinde bu yaklaşım okunmamalıdır.

Aydınlanma düşüncesi içinde İngiltere’ye bakıldığında John Locke, Fransa’da Descartes, Almanya’da Leibniz önde gelen filozoflardan olarak gösterilebilir. Bu filozofların yapmaya çalıştıkları toplumun bütününi değiştirip dönüştürecek bir toplum felsefesi ortaya koymaktır. Bu açıdan toplumun gelişmesi ancak kültürünün gelişmesiyle mümkün olacağı için de bu dönem düşünürleri adeta kültür felsefesi ortaya koymuştur. Kültür felsefesinden kastedilen ise, bu filozofların anlaşılır bir dil kullanarak, eserlerini sadece dar bir zümrenin değil de, bahse konu toplum içindeki herkesin anlamasının teminidir (Kiriş Yılmaz, 2018:60).

Aydınlanma felsefesi, yukarıda değinilen bu niteliklerinden, özellikle karşıtlıklarla yoğrulmuş ve karşı savlar düzeni içinde devinmiş olmasından dolayı, bir bütünlük içinde incelenmesi pek de kolay olmayan bir konudur. Bununla birlikte, bütün Aydınlanma filozofları, aralarındaki bütün farklılıklara rağmen belli bir anlayışı paylaşırlar: Her türlü önyargıya, boş inanca muhalefet edip insanın bu dünyada mutluluğunu temin edecek bir toplumsal-siyasal düzen özlemini dillendirir (Ağaoğulları, 2018:518).

Özetle, Aydınlanmanın sadece 18. asır Avrupa düşünce tarzını içermediği, bu düşüncenin giderek evrenselleşen ve sonraki çağlara da etki eden bir sürecin başlangıcı olduğu ifade edilebilir. Süreci karakterize eden önemli başlıca temalar, insanın devlete karşı bir güç şeklinde belirmesi, başta dinsel özgürlük gelmek üzere, siyasi ekonomik, sosyal, siyasi haklarının olduğunun idraki ve kabulü, insanın aklıyla sorunlarına çözüm bulabileceğine inanılması ve bunun teşviki, -belli bir süreden sonra- insanlar arasında hukuki eşitliğin savunusu ve benzerleridir. Bu noktada ulus-devlet için bir yurttaş kimliği tesis etmekle başlayan siyasi anlamdaki Aydınlanma süreci, ulus-devletlerin kuruluşuyla beraber modern toplumların oluşturulmasıyla sürmüştür (Gümüşlü, 2008:126). Bu anlamda Aydınlanma düşüncesinin etkilerinin küresel çapta hala sürdüğü rahatlıkla söylenebilir.

KAYNAKÇA

1. Ağaoğulları, M.A. (2018). *Sokrates’ten Jakobenlere Batıda Siyasal Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 8. baskı.
2. Arslan, A. (1992). “Aydınlanma”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), <https://dergipark.org.tr/en/pub/cttd/issue/25523/269197> (13.09.2022).
3. Batuhan, H. (2003). “*Aydınlanma Kavramı üzerine bazı düşünceler*”, Türkiye’de Aydınlanma Hareketi, Dünü, Bugünü, Sorunları (25-26 Nisan 1997 Strasbourg Sempozyumu), İstanbul: Adam Yayınları.

4. Bristow, W.F. (2022). *Aydınlanma Felsefesi*, (çev. İrem Şalvarcı), İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 1. baskı.
5. Brysbaert, M. (2015). “Enlightenment, The”, The Encyclopedia of Clinical Psychology içinde, https://www.researchgate.net/publication/313966752_Enlightenment_The (12.09.2022).
6. Cevizci, A. (2002). *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
7. Duman, F. (2006). “Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması versus İskoç Aydınlanması”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(1), s.118-151. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/444/4970.pdf> (25.10.2011).
8. Durgun, F. (2021). *Modern Avrupa'nın Tarihini Yeniden Düşünmek (Aydınlanma'dan 19. Yüzyıl sonuna)*, İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. baskı.
9. Goldmann, L. (1991). *Aydınlanma Felsefesi*, (çev. E. Arslan) Ankara: Doruk Yayıncılık, 1. basım.
10. Gümüslü, B. (2008). “Aydınlanma ve Türkiye Cumhuriyeti”, *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 8, [http://www.turuz.info/Turkoloji-Tarix/077-\(08\)Turkiyyat%20arashdirmalari.pdf#page=121](http://www.turuz.info/Turkoloji-Tarix/077-(08)Turkiyyat%20arashdirmalari.pdf#page=121) (10.10.2011).
11. Gürses Tarbuck, D. (2021). “Aydınlanma nedir?”, <https://www.birgun.net/haber/aydinlanma-nedir-349824> (10.09.2022).
12. Hekimoğlu, H. B., *Çağdaş Siyasal Teoriler*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
13. Hobsbawm, E.J. (2003). *Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 3. baskı.
14. Kabakçı, E., *Siyasal Düşünceler Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, https://www.academia.edu/29493817/S%C4%B0YASAL_D%C3%9C%C5%9E%C3%9CNCELER_TAR%C4%B0H%C4%B0_DERS_K%C4%B0TABI (19.06.2019).
15. Kar, S. (2014). “Din, Aydınlanma ve Eleştirisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 42, s.173-192.
16. Kiriş Yılmaz, N. (2018). “Avrupa ve Türk Aydınlanması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tabula Rasa: Felsefe & Teoloji*, sayı: 28, Eylül 2018, s. 59-70.
17. Köktaş, M. (2017). “Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (1) , 143-158. DOI: 10.18037/ausbd.415672.
18. Sarıca, M. (1996). *Siyasi Düşünce Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
19. Taşkın, A. (2007). *İskoç Aydınlanması*, İstanbul: Birey Yayınları, 1. baskı.
20. Timuçin, Ali (2008). “Aydınlanmanın kaynakları ve özü”, <https://bilimvegelecek.com.tr/wp-content/uploads/2018/02/Ayd%C4%B1nlanma-nedir.pdf> (10.09.2022).
21. Vural, M. (2002). “Aydınlanma Felsefesi ve Siyasal Muhafazakârlık”, *Felsefe Dünyası*, 2002/1, sayı:35, <http://www.tufed.org/1301-0875/35-2002/35-127.pdf> (11.10.2011).
22. Warburton, N. (2019). *Felsefenin Kısa Tarihi*, (çev. G. Ateşoğlu), İstanbul: Alfa Basım Yayım, 39. baskı.
23. Yalçınkaya, A. ve Ağaoğulları, M.A. (2013). *Siyasi Düşünceler Tarihi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
24. Zeitlin, I. M., *Aydınlanma: Felsefi Temeller*, (çev. M. Tekin), http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:sacpzw6Irs4J:scholar.google.com/+ZE%C4%B0TL%C4%B0N,+Irwing+M.,+Ayd%C4%B1nlanma:+Felsefi+Temeller&hl=tr&as_sdt=0,5 (11.10.2011).